

Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях

Юрій Мацієвський,
кандидат політичних наук,
завідуючий кафедрою політології
Національного університету „Острозька академія”

У статті здійснюється теоретичний аналіз поняття „політична криза”. Вихідна теза: криза – це умова, а не наслідок конфлікту. Обґрунтуванням цієї тези є модель політичного циклу, у якій криза розглядається у зв'язку з такими явищами, як стабільність і розпад. Модель передбачає нелінійне та інваріантне пояснення політичного процесу.

Проблема кризових явищ у внутрішньополітичній сфері попри її значущість для всіх типів режимів залишається однією з найменш досліджених у політичній науці. Політичні події останніх років в Україні дають досить прикладів для аналізу, проте спеціальних спроб пояснення феномена політичної кризи фактично не було.

Насамперед я хотів би окреслити рамки використання поняття кризи, хоча усвідомлюю, що це непросте завдання. У цьому тексті намагатимусь вести мову про кризи у політичній сфері, обмеживши використання поняття „політична криза” до характеристики змін у політичній системі та в політичному режимі. Тому далі поняття „криза” стосуватиметься властивостей саме цих об'єктів. В такому випадку очевидно, що поза увагою залишаються такі важливі аспекти політичного процесу, як прийняття рішень чи „кризовий менеджмент” у внутрішній і зовнішній політиці, не кажучи вже про соціальні, економічні, екологічні, моральні та інші прояви кризи.

Метою цієї розвідки є спроба концептуалізації поняття „політична криза” у контексті таких явищ, як стабільність і розпад. Тут відразу хотів би сформулювати своє бачення місця політичної кризи у ланцюгу політичних явищ. Вважаю, що криза є наслідком порушення стабільності і умовою виникнення масштабного політичного конфлікту (революція, громадянська війна, переворот), а не навпаки. Тому в полі уваги у цьому дослідженні будуть такі питання:

- в чому суть політичної кризи?
- чи нестабільність означає кризу?
- як визначати та вимірювати стабільність?
- що вказує на наявність кризи ?
- які наслідки може мати криза?

В основі дослідження буде понятійний аналіз кризи та суміжних явищ, у першу чергу таких, як стабільність, конфлікт і розпад. Саме чітка концептуалізація поняття кризи є необхідною умовою наступних дій – емпіричної перевірки, конструювання моделі чи теорії кризи.

Чим є і чим не є політична криза?

У вітчизняній науковій традиції, що значною мірою успадкувала радянську діалектико-матеріалістичну настанову, поняття політичної кризи чітко не визначено.

З одного боку, це „особливий стан у розвитку і функціонуванні політичної системи, передусім владних структур”, що виникає внаслідок загострення суперечностей між суб'єктами політичного життя. Тобто криза є вторинним, похідним явищем від суперечностей і конфліктів. З іншого боку, стверджується, що криза означає „тимчасове призупинення” або припинення функціонування окремих елементів чи інститутів політичної системи. З цього кута зору криза є останньою фазою розвитку конфлікту, його кульмінацією, після подолання якої конфлікт може бути вирішений, або ж руйнація набуває незворотного характеру [1]. Таке розуміння кризи є некоректним. Воно стало наслідком подвійної помилки. Першою було помилкове узагальнення про те, що гострий конфлікт – це криза. Очевидно, що криза і конфлікт є зовнішньо близькими процесами, але їхня суть різна. Друга помилка полягає в ототожненні тієї частини конфлікту, коли сторони не можуть чи не хочуть продовжувати боротьбу, але й не можуть знайти вихід із ситуації, тобто з кризи. Звідси – невирішений конфлікт це також криза. У спеціальній літературі остання ситуація найчастіше описується такими англійськими термінами, як Stalemate, Impasse, Deadlock, що українською можна перекласти як „глухий кут”.

Аналіз довідкових статей, що містяться у кількох російських та українських академічних наукових виданнях, засвідчує існування кількох методологічних проблем [2].

1. У пострадянській традиції вивчення політичних явищ домінуючим залишається спрощений системний підхід. При всій перспективності цього підходу до вивчення макросуспільних та макрополітичних проблем, варто пам'ятати, що він зазнав глибокої критики з боку теоретиків конфлікту ще в другій половині 1950-х років [3]. Сучасні міждисциплінарні дослідження політичних явищ пішли значно далі. Тому використання системного підходу для пояснення кризи навіть у західних авторів є не більше, ніж історіографічним фактом у розвитку політичної теорії.

2. Політична криза розглядається окремо від таких явищ, як політична стабільність, політична нестабільність (напруга) і розпад. Щоправда, з одного боку, автори українських та російських енциклопедичних видань пов'язують кризу із загостренням і поглибленням суперечностей і конфліктів (що не є одним і тим же), надаючи кризі значення змінної величини у розвитку конфлікту. Про помилковість такого пояснення говорилося вище.

З іншого боку, з аксіологічної точки зору кризі надається позитивне значення навіть тоді, коли вона викликає занепад системи. „В усіх випадках, навіть у випадку руйнування системи, кризу можна розглядати як перехід системи в нову якість або утворення якісно нової системи, іншими словами, як момент розвитку. В цьому значенні криза принципово відрізняється від катастрофи, тобто остаточного руйнування системи і утворення нової системи гіршої якості або взагалі повного припинення розвитку” [4].

Наголос на винятково позитивних наслідках кризи методологічно некоректний, позаяк він не підтверджується емпіричними даними. Протиставлення кризи і катастрофи без визначення сутнісних ознак цих двох явищ може містити значну частку суб'єктивізму при аналізі окремих випадків і тому не може вважатися достатньо обґрунтованим.

3. Пострадянські автори, як, до речі, і багато західних, переважно не акцентують уваги на тому, розглядають вони кризу як подію чи як процес. У наведених вище спробах визначення кризи, хоча й не чітко, але розглядається як подія. На це вказують такі слова, як „особливий стан”, „тимчасове призупинення або припинення функціонування”, „перерва”. Проте при поясненні сутності кризи ті ж автори звертають увагу на кілька етапів її розвитку, що однозначно вказує на її

процесуальний характер. Така внутрішня суперечливість у визначенні поняття є головною перешкодою при здійсненні як прикладних, так і теоретичних досліджень.

Попередньо визначені методологічні проблеми підводять до висновку, що серед дослідників (творчих колективів), що вивчали кризу, немає єдності щодо розуміння сутності цього явища. Це фундаментальна проблема, яку лише частково досліджували окремі автори [5]. Жодна з аналізованих статей не містить чіткого визначення кризи і переліку її сутнісних рис. Проте спільним у всіх цих текстах є твердження про кризу як про процес, що має три фази: 1) латентну, або передкризову; 2) кульмінації; 3) завершення. Щоправда, вітчизняні автори звертають увагу на два варіанти завершення кризи: а) подолання кризи і відновлення рівноваги; б) остаточна руйнація і припинення розвитку. Російські науковці визначають три варіанти: а) руйнація системи; б) перехід системи у новий стан (який?); в) створення нової системи.

Здійснений аналіз дає можливість стверджувати, що довідкові статті про кризу є надто описовими, внутрішньо суперечливими, емпірично необґрунтованими і тому не можуть вважатися задовільними для пояснення феномена політичної кризи.

На **рисунку 1** зображено аналітично реконструйовану динаміку політичної кризи на основі аналізу текстів українських та російських енциклопедичних видань.

Сучасні емпіричні дослідження численних внутрішніх конфліктів виявили хибність уявлення про те, що криза є похідним явищем чи наслідком конфлікту. Більш коректне пояснення зв'язку між кризою і конфліктом може бути сформульоване так: **внутрішній конфлікт є наслідком розпаду держави**. Розпад чи колапс держави є свідченням глибокої кризи. Розпад держави – це процес, що закінчується нездатністю держави самостійно підтримувати свою безпеку, законність, контролювати територію, збирати податки та виконувати інші внутрішні чи зовнішні функції [6]. Це пояснення здійснене шляхом емпіричного аналізу численних конфліктів, тобто індуктивним шляхом, і відштовхується від того, що визначальними причинами (underlying causes) внутрішнього конфлікту є чотири групи чинників: структурні, економічні, політичні і культурні, а безпосередніми (proximate causes) – поведінка еліт [7]. Серед структурних чинників – розпад держави або нездатність підтримувати власну безпеку – вважається визначальною умовою виникнення не лише внутрішнього конфлікту, а й революції [8]. Тому політична криза має розглядатися як необхідна умова виникнення внутрішнього конфлікту, а не навпаки.

Якщо кризу розглядати з такої перспективи, то це дає можливість вмістити це явище в ширший теоретичний контекст і створити модель (схему) політичного циклу [9].

Схематичне зображення моделі подане на **рисунку 2**.

Ця модель сконструйована аналітичним шляхом. Вона базується на наступних вихідних принципах.

1. Модель є причинно зумовленою. Це означає, що кожна ситуація, починаючи від початкової, є наслідком змін, які відбулися у попередній ситуації. Водночас кожна

попередня ситуація є причиною змін у наступній ситуації.

2. Модель є інваріантною. Це означає, що політичний процес (розвиток, затримка, занепад) відбувається нелінійно, і кожен його етап, що відповідає певній ситуації, може мати більше, ніж один варіант розвитку. Проте для спрощення пояснення на **рисунку 2** зображено лише один („негативний”) варіант політичних змін.

3. Теоретичною серцевиною моделі є твердження: криза є причиною (умовою), а не наслідком (проявом) політичного конфлікту. Ця теза була обґрунтована вище.

Як видно з **рисунка 2**, запропонована модель відрізняється від реконструйованої моделі динаміки політичної кризи і дає можливість зробити висновок про те, що криза може мати кілька варіантів розвитку, одним з яких є політичний конфлікт. Невирішення конфлікту може призвести до розпаду системи, поглиблення патологій і відновлення конфлікту.

Проблеми визначення ознак кризи у науковій літературі

Ознаки кризи будуть визначені аналітичним шляхом, тобто шляхом аналізу текстів українських та російських вчених і текстів західних авторів. Безумовно, така процедура має доповнюватися емпіричною перевіркою цих ознак. Та це завдання виходить за межі нашого дослідження.

Оскільки як українські, так і російські автори у поясненні феномена кризи відштовхуються приблизно від однієї методологічної традиції, то їхні думки, для зручності, будуть об'єднані в категорію „пострадянські автори”.

На початку хотів би зауважити, що ні пострадянські, ні західні дослідники спеціально не визначали ознак кризи. Проте у текстах як однієї, так і іншої групи авторів можна знайти певні відповідники того, що можна вважати ознаками кризи.

Так, пострадянські автори найчастіше називають такі характеристики (ознаки) кризи: призупинення або припинення функціонування окремих елементів чи інститутів політичної системи, загострення політичних конфліктів, зростання політичної напруженості, нестабільність, зниження рівня керованості всіма сферами життя суспільства, зростання соціально-політичної активності мас.

Виходячи з тези про похідний від суперечностей і конфліктів характер кризи, пострадянські автори намагалися обґрунтувати значення суперечностей, які призводять до появи кризи. Так було виокремлено три групи суперечностей, кожна з яких має бути свідченням глибини кризи.

До першої групи було віднесено функціональні суперечності, суть яких полягає у функціональному розладі механізмів управління суспільством, невідповідності методів діяльності органів державної влади зовнішнім і внутрішнім умовам життя, що зазнали змін. При цьому не вказується, що свідчить про настання такої невідповідності і що мається на увазі під механізмами управління. Проте для подолання функціональних суперечностей досить здійснення реформ з вдосконалення тих механізмів. Якщо ж керівництво країни виявляється нездатним реформувати **суспільство**, але не механізми управління – це може призвести до перетворення функціональних суперечностей у структурні, що є ознакою поглиблення кризи.

Структурні суперечності, що становлять другу групу, визначаються як невідповідність форм державного устрою умовам життя суспільства. Тоді настає „криза структур влади” та її легітимності. Влада у такій ситуації нездатна долати

наявні суперечності і вирішувати проблеми суспільства. Структурні кризи супроводжуються значними соціальними збуреннями, але й можуть мати мирний перебіг. Для їх подолання потрібні структурні реформи у різних сферах суспільного життя, якісне оновлення політичної системи (напевно, тут йдеться про зміну форми державного устрою).

Третя група суперечностей – це суперечності системні, які „означають, що головні елементи суспільства прийшли до такої взаємної невідповідності, що їх вже неможливо вирішити в рамках наявної політичної системи” [10]. Їх можна вирішити лише завдяки зміні системи – революційним або ж „ненасильницьким” шляхом. Системна криза – це параліч „державно-політичних структур”, втрата керівництвом стратегічної ініціативи розвитку суспільства. Як відзначає автор цитованої статті, на цій стадії кризи, як правило, виникає революційна ситуація, повна втрата легітимності, залучення нових суб’єктів до політичного життя. Причинами виникнення цих суперечностей вважається надмірна пасивність (неусвідомлення владою наявних проблем) або ж надмірна активність влади (здійснення радикальних реформ, що не сприймається суспільством, визначення завищених цілей тощо) [11].

Попри, на перший погляд, раціональний та зрозумілий спосіб пояснення запропонований підхід при уважнішому прочитанні виявляє кілька методологічних проблем.

По-перше, він містить упередження стосовно потреби відповідності одних умов іншим (методів діяльності органів державної влади новим умовам життя, форми державного устрою – соціально-економічним умовам життя, взаємній невідповідності головних елементів суспільства одне одному). Така відповідність теоретично можлива лише у жорстко контрольованому суспільстві, або в суспільстві, яке не змінюється зовсім або змінюється дуже повільно.

По-друге, пояснення насичене понятійними конструкціями, які мають важливе значення у ланцюгу логічних зв’язків, але які залишилися невизначеними, а тому фактично порожніми. Для прикладу: „розлад суспільно-політичних механізмів суспільства”, „структури влади”, „бурхливі соціальні збурення”, „структурні реформи”, „революційна ситуація”. Ці поняття мають вигляд наукових евфемізмів, покликаних замаскувати брак чіткого розуміння автором суті аналізованого питання.

По-третє, підхід свідчить про марксистську методологічну настанову стосовно суспільного розвитку як боротьби суперечностей між базисом і надбудовою або продуктивними силами і виробничими відносинами, що завершується їх подоланням шляхом революції. Марксистська соціологія аналізу суспільних процесів виявила свою неадекватність в умовах індустріального та постіндустріального суспільства, де традиційні дихотомічні класові лінії поділу були замінені на плюралістичні ідентичності, чиї носії конфліктують і співпрацюють між собою в різних конфігураціях.

Що стосується західної політології, то й там стан вивчення явища політичної кризи описується такими термінами, як „надмірне використання”, „непевність”, „абстрактність” тощо [12]. Попередній аналіз англійської літератури здивував мене тим, що феномен політичної кризи залишається значно менше вивченим як на теоретичному, так і на емпіричному рівні, ніж проблема стабільності чи конфлікту. Я не брав до уваги дослідження з теорії управління та похідного від неї „кризового менеджменту”, оскільки вони мають іншу, переважно прикладну, вузько визначену орієнтацію. Тому далі при аналізі ознак кризи піду шляхом виокремлення глибше

розроблених ознак політичної стабільності, надавши їм протилежного значення.

Визначення політичної стабільності

На початку варто звернути увагу на саме поняття політичної стабільності. Попри досить значну кількість досліджень з цієї тематики, поняття політичної стабільності залишається розмитим, тому що, як відзначає П. Свенссон (P. Svensson), різні науковці використовують його щодо різних об'єктів і властивостей цих об'єктів [13]. Більше того, серед дослідників немає згоди стосовно властивостей чи ознак політичної стабільності. Одні автори це поняття пов'язують з браком певних ознак (таких, як насилля чи зміни), тоді як інші наголошують на наявності таких ознак, як тривале існування об'єкта, його здатність до адаптації тощо. Так, Л. Гурвіц (L. Hurwitz) визначає щонайменше п'ять підходів до розуміння політичної стабільності: 1) незастосування насилля; 2) тривалість існування уряду (владних структур); 3) наявність легітимного конституційного режиму; 4) брак структурних змін; 5) стабільність як сукупна соціальна характеристика. Сам автор схиляється до останнього розуміння стабільності на підставі того, що цей підхід є спробою об'єднати та інтегрувати всі інші підходи [14]. Стабільність тут розглядається у сенсі „системної стабільності”, вимірювання якої можливе через такі сукупні макропоказники, як суспільний добробут, рівень економічного зростання, накопичувальна та розподільча здатність уряду тощо.

Дещо інший підхід до аналізу стабільності пропонує К. Ейк (C. Ake). Він, працюючи в межах істонівського аналізу, використовує рольовий підхід до пояснення політичних взаємодій і політичної структури. Політичними ролями він називає сукупність „стандартизованих очікувань, що є основою передбачуваної поведінки”. Мережа політичних ролей у певному суспільстві формує політичну структуру суспільства. Якщо політичні ролі розглядати з так званих їх функцій за контролем політичних взаємодій, то, як вважає К. Ейк, можна говорити про політичну структуру як систему політичних обмінів. Мережа очікуваних політичних ролей, або політична структура становить систему каналів, що контролюють потік політичних взаємодій між політичними акторами. Політична структура може бути названа „зразком (pattern) потоку політичних обмінів”. Звідси – політична стабільність є регулярністю потоку політичних взаємодій [15].

Відштовхуючись від того ж істонівського системного аналізу політичного життя, К. Доудінг і Р. Кімбер (K. Dowding and R. Kimber) намагалися сформулювати загальне поняття стабільності, яке можна було б використати для аналізу урядів, режимів, інститутів тощо. Вони визначають політичну стабільність як „стан, за якого певний політичний суб'єкт існує (тоді), коли володіє здатністю запобігати загрозливим випадковостям, що можуть спричинити вимушене неживання, тобто вимушену зміну одного чи більше критеріїв ідентичності об'єкта” [16]. Як бачимо, політичну стабільність ці автори визначають не лише крізь призму наявності чи ненаявності зміни політичного об'єкта чи лише виживання політичного об'єкта. Вони відзначають, що незмінність не є обов'язковою умовою стабільності, і що не кожна зміна визначальних характеристик політичного об'єкта є свідченням нестабільності. Лише зміни, що стають відповіддю на виклики, є свідченням нестабільності.

Отже можна визначити узагальнений перелік ознак політичної стабільності і, відштовхуючись від цього, підійти до ознак політичної кризи: 1) незастосування насилля; 2) тривале існування уряду (інститутів влади); 3) наявність легітимного конституційного (політичного) режиму; 4) брак структурних змін; 5) регулярність потоку політичних взаємодій; 6) сукупність макропоказників, що свідчать про сталий розвиток суспільства.

Останній показник є характеристикою системної стабільності, що, певною мірою,

об'єднує всі попередньо визначені ознаки. Очевидно, що запропонований перелік не вичерпний і не універсальний. Він відображає найтипівші ознаки політичної стабільності, на чому наголошують західні дослідники.

Чи може стабільність виражатися через те, що немає політичної та соціальної напруги? Відповідь на це запитання повинна починатися з того, що стабільність стосується різних об'єктів і властивостей цих об'єктів. Отже якщо говоримо про стабільність політичного режиму, партійної системи, уряду, то збільшення політичної/соціальної напруги, яку можна виміряти через низку емпіричних показників, має розглядатися як залежна змінна цих об'єктів [17]. Тобто політична/соціальна напруга є показником ефективності функціонування певних об'єктів, а тому не може розглядатися як самодостатня ознака.

Інша справа, коли говоримо про стабільність політичної системи в сенсі істонівського розуміння системи як сукупності взаємодій, за допомогою яких здійснюється владний розподіл ресурсів у суспільстві [18]. Тут напруга є також функціональною характеристикою системи. Коли, за Р. Мертоном, 1) різко збільшуються вимоги та 2) знижується підтримка, або найчастіше коли 1 і 2 збігаються, тоді система відчуває „стрес”. Щоправда, цей стрес може мати зовнішнє походження. Тоді напруга/стрес набувають ознак незалежної змінної. Отже брак напруги не може вважатися ознакою стабільності, проте її наявність вказує на небезпеку виникнення кризи.

Підсумовуючи, відзначимо, що перелічені ознаки стабільності стосуються різних властивостей різних об'єктів. Тому 1, 4, 5, 6 характеристики є макропоказниками, що вказують на стабільність політичної системи, а 2 і 3 є мікропоказниками, які стосуються окремих елементів системи. Вони визначальні для цих об'єктів, але не критичні для системи в цілому.

Перелічені ознаки є сукупними показниками стабільності. Вони стосуються різних об'єктів і відображають різні підходи. Тому операціоналізація цих ознак (в даному випадку – надання числових значень) з метою вироблення формули політичної стабільності у такому переліку неможлива.

Перші чотири ознаки можуть бути визначені через числові показники. Шоста ознака сама є інтегрованим показником, вона не може бути виражена якоюсь однією числовою величиною, а лише формулою чи індексом. Тому включення цієї ознаки до формули стабільності може бути ускладненим.

Нарешті, визначення стабільності через поняття регулярності потоку політичних взаємодій є цілком іншим уявленням про стабільність, що відштовхується від пропозиції вимірювання випадків дотримання чи порушення наявного (визнаного) зразка політичних обмінів (взаємодій). Вимірювання стабільності з т. з. К. Ейка можна здійснити так: рівень політичної стабільності на даний момент часу = $\frac{pi}{pii}$, де pi - кількість політичних акторів (суб'єктів), що порушують існуючу систему політичних взаємодій, pii – загальна кількість політичних суб'єктів.

Рівень політичної стабільності за певний період = $\frac{1}{N^*i}$, де N означає кількість, а x – оцінку. Всі інші елементи дорівнюють $\frac{1}{N^*i}$ є більш точним, ніж N^{∞} .

При всій елегантності запропонованої формули, її практичне використання можливе лише за умови, коли будемо мати чітко визначену загальну кількість політичних суб'єктів та, відповідно, ту кількість суб'єктів, що порушують усталений порядок політичних взаємодій. В такому випадку очевидно, що кожен індивід не може бути визнаний політичним суб'єктом, тому що відстежувати поведінку кожного

індивіда буде неможливо. Залишається обмежити кількість політичних суб'єктів, але тут виникає проблема критеріїв і способів відбору. Такий відбір у принципі можливий, але об'єктивність тут буде порушено, а тому висновки можуть бути неточними.

Що маємо у залишку? Визначення емпіричних (кількісних) показників окремих елементів політичної стабільності можливе, але труднощі виникають з їх сукупною інтерпретацією: скільки показників повинні мати які значення, щоб можна було говорити про існування стабільної ситуації у певній політичній системі? Якщо ж стабільність розглядати з т. з. К. Ейка, то її вимірювання буде ускладнене суб'єктивним визначенням політичних акторів.

Залишається визнати, що, принаймні на сьогодні, не всі політичні явища, зокрема стабільність, можуть бути виміряні емпірично.

Достатні та необхідні умови кризи

Повернімося до ознак кризи. Перш за все слід пам'ятати про дві речі: 1) стабільність, як і криза, є характеристикою стану певних об'єктів. Тому коли говоримо про кризу, то маємо визначити об'єкт, який зазнав кризи, а потім визначити, як цей об'єкт опинився у стані кризи; 2) нестабільність певного об'єкта автоматично не означає його кризи. З системної точки зору, зміни в системі призводять до зміни системи. Проте у випадку кризи це правило не діє. Криза одного елемента політичної системи не обов'язково спричиняє кризу в інших елементах системи або системи в цілому. Пояснення може бути таким. Або одне з двох тверджень неправильне, або системи (володіючи здатністю до самоорганізації) з метою виживання локалізують кризу в менш складних елементах – не допускають її поширення на елементи складніші. Наприклад, парламентська криза може виникати досить часто, не загрожуючи існуванню демократичного політичного режиму. З іншого боку, як вказує П. Свенссон, малоімовірно, що криза демократичного режиму не буде негативно впливати на функціонування парламенту чи інших інститутів влади. Ця теза, проте, вимагає емпіричної перевірки.

Стосовно визначення того, які загрози виникають перед певним об'єктом, важливо розуміти, що проблеми – чи то нові, значні, чи дуже значні – не означають кризи. Те ж стосується і змін. Лише поєднання загроз, що можуть призвести до розпаду об'єкта або до фундаментальних змін його структури, становить кризу [19]. В такому випадку можемо говорити про нестабільне функціонування (існування) об'єкта, яке може призвести до кризи або відновлення стабільності.

Розглядаючи об'єкти кризи, можемо говорити про урядову кризу, парламентську кризу, кризу режиму, кризу політичної системи. Проте такі означення кризи, як конституційна, інституційна, системна, міжнародна чи криза легітимності мають інше смислове навантаження, оскільки стосуються не так стану цих об'єктів, як їх якостей, і тому в наукових дослідженнях повинні використовуватися зважено.

Якщо надамо негативних значень переліченим вище ознакам стабільності, то найбільше, на що вони будуть вказувати, буде нестабільний стан певного об'єкта чи системи в цілому.

Отже наявність випадків політичного насилля (політичні вбивства, замахы, теракти, перевороты тощо), нетривале існування інститутів влади (уряду, парламенту, президента), брак легітимної влади, наявність структурних змін є проявами загроз, що можуть бути визнані ознаками політичної нестабільності або політичної напруги,

іншими словами – достатніми умовами кризи.

Якщо сукупні макропоказники матимуть негативне значення (добробут населення менший, ніж соціальна мобілізація, високі показники економічного занепаду, несправедливий розподіл доходів, невисока накопичувальна та розподільча здатність уряду), то вони свідчатимуть про загрозові тенденції для всієї політичної системи. Проте щоб нестабільність переросла у кризу, потрібні додаткові або необхідні умови. Ці умови, на мою думку, пов'язані з поведінкою суб'єктів, що безпосередньо приймають політичні рішення, тобто еліт. **Неефективність дій політичного керівництва у нестабільній ситуації є необхідною умовою кризи.** Це вказує на те, що криза може бути визначена не за фактом, а за наслідками.

Якщо ж політичне керівництво знаходить у собі сили і здатність приймати ефективні рішення у нестабільній ситуації, то криза може бути подолана. Отже зовнішньою ознакою кризи, тобто такою, яку можемо спостерігати ззовні, буде нездатність політичного керівництва приймати ефективні рішення і тим самим контролювати хід подій. Зрозуміло, що в нестабільній ситуації, а тим більше під час кризи, часу на прийняття рішень значно менше, ніж у стабільній. Крім того, коло питань, з яких потрібно прийняти рішення, збільшується лавиноподібно. Це стресова ситуація, з якою можуть впоратися психічно стійкі особи, що мають здібності і (чи) досвід кризового управління.

Підсумовуючи, зазначимо:

- криза є складним явищем, для виникнення якої потрібен збіг достатніх і необхідних умов;
- достатніми умовами кризи є політична нестабільність/напруга;
- необхідними умовами кризи є неефективність дій (прийняття рішень) політичного керівництва у нестабільній ситуації;
- криза є суб'єктивно зумовленим явищем, а тому може бути спровокована/створена штучно;
- криза може бути подолана ефективними діями політичного керівництва, або поглиблена ними, що призводить до колапсу чи розпаду об'єкта.

Наслідки кризи

Криза не є останньою фазою політичного циклу. Як було зображено на **рисунок 1**, криза може бути подолана, якщо політичне керівництво, що відповідає за діяльність того чи іншого інституту (об'єкта), проявляє здатність приймати ефективні рішення, які нейтралізують загрозу зміни визначальних характеристик даного об'єкта. Якщо ж політичне керівництво не проявляє здатності запобігти зміні всіх визначальних характеристик, то настає розвал (breakdown), колапс об'єкта. На думку П. Свенссона, „лише вимушена зміна всіх визначальних характеристик об'єкта становить розвал” [20].

Коли ж одна чи кілька визначальних характеристик об'єкта зазнають вимушеної зміни, тобто коли політичне керівництво нездатне відвернути такі зміни, то матимемо форму нестабільності, яку можна визначити як трансформацію об'єкта.

Запропоноване П. Свенссоном розрізнення розвалу і трансформації є важливим,

оскільки порушує класичне питання про те, коли стара система трансформується та коли стара система розпадається і утворюється нова. Це розрізнення стосується також і питання про сутність і важливість визначальних характеристик об'єкта. Це, як зазначає П. Свенссон, справа дефініцій. Якщо питання стосується кризи демократії чи демократичного режиму, то є сенс використовувати поняття режиму, яке передбачає кілька його різновидів (авторитарного чи тоталітарного).

Вимушена зміна певних визначальних характеристик демократичного режиму є трансформацією режиму, якщо зберігається його демократична суть, наприклад, перехід від парламентської до президентської форми правління. Це буде свідченням подолання кризи. Якщо ж політичне керівництво виявилось неспроможним прийняти необхідні рішення і погодилося на зміну визначальних характеристик об'єкта (режиму), можливо, заради свого політичного виживання, то можемо говорити про розпад/розвал демократичного режиму і встановлення/повернення до авторитарного чи тоталітарного режиму.

Щоправда, П. Свенссон не пише про те, хто чи що спричиняє „вимушені” зміни визначальних характеристик об'єкта. Можна припустити, що ці зміни йдуть з внутрішнього чи зовнішнього середовища. Тобто можуть бути викликані/створені свідомо. Визначення суб'єктів, що викликають такі зміни, може становити предмет окремого дослідження.

Висновки

В результаті проведеного дослідження можна стверджувати, що:

- 1) криза може бути визначена не за фактом, а за наслідками;
- 2) наслідки кризи можуть бути функціональними, якщо об'єкт (керівництво) здатний відновити стабільність, частково функціональними, коли об'єкт трансформується, але зберігає визначальні характеристики, і дисфункціональними, коли настає розпад або вимушена зміна всіх визначальних характеристик об'єкта;
- 3) трансформація режиму означає, що одна або кілька суттєвих характеристик режиму змінюються, проте режим продовжує існувати. Трансформація можлива у напрямі демократизації або авторитаризації. Лише вимушена зміна всіх суттєвих характеристик режиму означатиме розпад (розвал/колапс) режиму.

Література:

1. Політологічний енциклопедичний словник. За ред. Ю. С. Шемчушенка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – К.: Генеза, 2004. – С. 298.
2. Див.: Політологічний енциклопедичний словник. – С. 298; Политическая энциклопедия. В двух томах. Под. ред. Г. Ю. Семигина. Т. 1. - М.: Мысль, 2000. – С. 590 – 591; Политология. Энциклопедический словарь. Изд-во Московского коммерческого университета. – Паблшерз, 1993. – С. 148 – 149.
3. **Мацієвський Ю.** Між функціоналізмом і нормативізмом: академічна політологія в Україні на поч. XXI ст. // Людина і політика. – 2004. –№ 5. – С. 61 – 69.
4. Политология. Энциклопедический словарь. – С. 148.
5. **Forgues B., Roux-Dufort Chr.** Crises: Events or Processes? // http://193.52.220.15:8080/IMG/pdf/CAHIER_1998

6. Див.: An Analytical Model of Internal Conflict and State Collapse. A Manual for Practitioners. By Pauline H. Baker and Angeli E. Weller. The Fund for Peace. – 1998.

7. **Brown M.** The Causes of Internal Conflict // Nationalism and Ethnic Conflict. Revised edition. Edited by Michael E. Brown. The MIT Press. – 2001, P. – 3 - 25.

8. **Goldstone J.** Towards a Fourth Generation of Revolutionary Theory // Annual review of Political Science. – 2001. Vol. 4. – P. 139 - 187.

9. Політичний цикл я визначаю як причинно зумовлений процес зміни політичних ситуацій, що означають період, який триває від порушення до відновлення стабільності. Політичний цикл є частиною політичного процесу. Його особливість полягає в тому, що він відображає нелінійний і непоступальний спосіб суспільних змін.

10. Политическая энциклопедия. – С. 590.

11. Там само. – С. 590

12. Див.: **Robinson, J. A.** Crisis // International Encyclopedia of the Social Sciences. – New York: The Macmillan Company and The Free Press. – 1968. – Vol. 3. – P. 510 – 518.

13. **Svensson P.** Stability, Crisis and Breakdown: Some Notes on the Concept of Crisis in Political Analysis // Scandinavian Political Studies. – 1986. – Vol. 9, – № 2. – P. 130.

14. **Hurwitz L.** Contemporary Approaches to Political Stability // Comparative Politics. – 1973. – Vol. 5. – № 3. — P. 458.

15. **Ake C.** A Definition of Political Stability // Comparative Politics. – 1975. – Vol. 7. – № 2. – P. 272.

16. **Dowding K. M., Kimber R.** The Meaning and Use of „Political Stability” // European Journal of Political Research. – 1983. – № 11. – P. 238 – 239.

17. Див.: **Небоженко В. С.** Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. – К.: Абрис, 1994; **Паніна Н.** Готовність населення до соціального протесту // Політологічні читання. – 1992. – № 2. – С. 28 – 38. Для порівняння див.: **Гірник А., Бобро А.** Конфлікти. Структура, ескалація, залагодження. – К.: Основи, 2004. – С. 45 - 68.

18. **Истон Д.** Категории системного анализа политики // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – М.: – Мысль, 1997. Т. II. – С. 630 – 642.

19. **Svensson P.** Ibid. – P. 134.

20. **Svensson P.** Ibid. – P. 136.